

ЖІНКИ-ВІЙСЬКОВІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙН В ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

І. В. Савченко

Запорізький національний університет

savchenkoiryna2017@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6914-5898>

Ключові слова: жінки-військові, Друга світова війна, сучасна російсько-українська війна, політика пам'яті.

В статті проведено порівняльний аналіз політики пам'яті щодо жінок-військових Червоної армії періоду Другої світової війни та Збройних сил України сучасної російсько-української війни. Розглянуто зміни радянської політики пам'яті щодо жінок-військових ДСВ другої половини 1940-х – 1980-х рр., показано її залежність від змін радянських керівників. Здійснено огляд політики пам'яті, що здійснюється щодо жінок-військових сучасної російсько-української війни. Підкреслено, що політика пам'яті щодо жінок, що служили(ть) у ЗСУ характеризується як ширшим діапазоном презентацій образів жінок, так і розширенням складу дієвих осіб, що на неї впливають, порівняно з радянською політикою пам'яті ДСВ. Окрім державної влади, в реалізації практик пам'ятання щодо жінок-військових активну роль беруть громадські проєкти та організації, як самостійно, так і в кооперації з державними установами.

MILITARY WOMEN OF THE SECOND WORLD WAR AND THE CURRENT RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE POLITICS OF MEMORY: A COMPARATIVE ANALYSIS

I. V. Savchenko

Zaporizhzhia National University

Key words: military women, World War II, contemporary Russian-Ukrainian war, policy of memory.

The research is devoted to a comparative analysis of the policy of remembrance in relation to military women of the Red Army during the Second World War and military women of the modern Russian-Ukrainian war. The changes in the Soviet policy of memory regarding women in the military in the late 1940s – 1980s are considered, and their dependence on government regulation is shown. Attention is focused on the silencing of the contribution of women in the military during the late Stalinism and the selective presentation of women's military experiences during the Khrushchev Thaw and Brezhnev's «stagnation», as well as the limited «disclosure» of the diversity of women's military experiences during the period of «glasnost». The author analyzes the changes of the role of women in the Armed Forces of Ukraine in the context of the current Russian-Ukrainian war. An overview of the policy of memory implemented in relation to women in the military of the modern Russian-Ukrainian war is provided. It is noted that the policy of memory in relation to women who served in the Armed Forces of Ukraine is characterized by both the presence of a fairly wide range of forms and the expansion of actors who shape it. In addition to the state authorities, civic projects and organizations play an active role in the policy of memory for women, both independently and in cooperation with state institutions. Some of the most well-known projects formed with the full or partial participation of civil society organizations are: the film «The Invisible Battalion», the video series «Stories of Women Who Died for Ukraine», and the project to create places of remembrance called «Alleys of Memory of Women Who Died for Ukraine».

It is noted that the expansion of the circle of actors shaping the policy of memory compared to the Soviet period has resulted in an increase in the diversity of images of military women and their realism.

Війни ХХ – початку ХХІ століття, несучи з собою потрясіння та виклики для держав та їх суспільств, є потужним джерелом для активізації політики пам'яті та формування національної ідентичності, незалежно від того, країна є переможницею чи переможеною. ХХ століття закарбовано в історії людства двома світовими війнами, закономірним наслідком яких стали чисельні меморіали й обеліски, літературні й мистецькі «реквієми», ретельно відпрацьовані «ритуали пам'яті»¹. Сучасна російсько-українська війна також спричинила потужну активізацію політики пам'яті, як через насиченість травматичним досвідом, так і через важливість практик пам'ятання в здійсненні інформаційного спротиву агресору.

При цьому загальноновизнаними властивостями політики пам'яті, як і колективної пам'яті, є їх змінність і вибірковість, залежність від нових ідеологічно-політичних та соціальних контекстів. Дослідниця А. Киридон розглядає конструкт «пам'ять» як соціокультурний феномен, що характеризується мінливістю, залежністю від багатьох чинників, орієнтований на ті сюжети минулого, що через зв'язок із сучасністю можуть мати вплив на майбутнє². Політика пам'яті характеризується актуалізацією та вибірковістю, акцентує увагу на одних подіях, місцях, ігноруючи інші та обирає ракурси пам'ятання обраних об'єктів³. Для жінок-військових є додаткові ризики вибіркової презентації або ж взагалі замовчування їх внеску в історію війни у політиці пам'яті. Це відбувається через «незручність» використання жіночих досвідів в стандартних практиках пам'ятання історії війни, невідповідність більшості з них унормованим образам героїнь, та, врешті, значно менший у порівнянні з чоловіками відсоток жінок у військах.

Сучасна російсько-українська війна визначила безпрецедентне для незалежної України збільшення кількості жінок у лавах ЗСУ. І роль цих жінок вже є помітною в політиці пам'яті. При цьому як роль жінок у війні, так і її відображення в практиках пам'ятання вже потребують осмислення, зокрема,

через наукові дослідження. Одним з продуктивних шляхів такого дослідження, на наш погляд, є проведення порівняльного аналізу політики пам'яті щодо жінок-військових у складі Червоної армії періоду Другої світової війни та ЗСУ сучасної російсько-української війни. Таке порівняння надає додаткові опції для відстежування відмінностей у політиці пам'яті щодо жінок-військових в українському суспільстві сучасності порівняно з радянським періодом.

Питання політики пам'яті щодо жінок-військових Червоної армії у Другій світовій війні привернули увагу як вітчизняних істориків, зокрема таких як: Н. Залеток., К. Кобченко, І. Суховерської, О. Рождественської, В. Семенової, О. Нікітіної-ден Бестен⁴, так і закордонних, серед яких: R. Markwick, E. Cardona, S. Miner, A. Krylova⁵. Загальним для більшості досліджень є висновок про суттєву змінюваність радянської політики пам'яті щодо жінок-військових відповідно до історико-політичних умов та її вибірковість. Також ми маємо перші спроби аналізу присутності жінок в політиці пам'яті стосовно сучасної російсько-української війни⁶.

Друга світова війна стала першою і єдиною війною в історії СРСР, до якої масово були залучені жінки. За підрахунками дослідників, загальна

¹ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 8.

² Киридон А. «Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті. *Історичні і політологічні дослідження*. 2018. С. 48.

³ Так само.

⁴ Залеток Н. Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни. К.: ПФ «Фоліант», 2022. 432 с.; Кобченко К. Жіночі обличчя сучасної пам'яті українців про Другу світову війну на прикладі міського простору Києва. URL: <https://ua.boell.org/uk/2020/05/15/zhinochi-oblichchya-suchasnoi-pamyati-ukrainciv-pro-druguvsvitovu-viynu-na-prikladi>; Рождественська О., Семенова В., Нікітіна-ден Бестен О. Жіночі долі та жіноча пам'ять про війну. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ: АРТ КНИГА, 2015. С. 40–58; Суховерська І. Образ жінки в Другій світовій війні у сучасній російській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 223–227.

⁵ Roger D. Markwick, Euridice Charon Cardona Soviet Women on the Frontline in the Second World War. 2012. 302 p.; Steven Merritt Miner «Things must be bad at the front» Women in the Soviet Military during WWII *MCU Journal Special Issue*. 2018. P. 43–65; Krylova A. Soviet women in combat: A history of violence on the Eastern front. Cambridge; N.Y.: Cambridge univ. press, 2010. – XVI, 336 p.

⁶ Кілар А. Зміна уявлень про роль жінки в російсько-українській війні 2014–2022 рр. *Народознавчі зошити*. № 5 (167) 2022. С. 1015–1040.

чисельність жінок, втягнутих в бойові дії на боці СРСР, складала 800 000 осіб, тобто жінки склали приблизно 8 % особового складу Червоної армії⁷. Ця цифра виглядатиме ще більш значною, беручи до уваги той факт, що у червні 1941 р. лише 1 000 жінок служило в Червоній армії, і це було менше, ніж у нацистській Німеччині чи Великій Британії⁸.

Шляхи потрапляння жінок на фронт, а саме співвідношення власної мотивації та примусу були різними на різних етапах війни. Жінки в СРСР не були військовозобов'язаними, хоча військове законодавство СРСР передбачало в разі необхідності обов'язкове залучення жінок певних професій до лав Червоної армії для проходження служби⁹. Більшість дослідників погоджується з тим, що на початку війни велика кількість жінок хотіла добровільно потрапити на фронт, і вони наполегливо звертались до військкоматів. Досить високий рівень готовності молодих жінок СРСР до участі у військових діях пояснюється вихованням в умовах керованої радянської емансипації та політики військової підготовки 1930-х рр.¹⁰. Більшості жінок на початку війни відмовляли, частину завертали у «винищувальні батальйони», які виконували функції внутрішньої військової міліції¹¹. В УРСР також спостерігалася висока активність жінок: станом на 10 липня в Дніпропетровській області військкомати отримали 10 175 заяв, з яких 3 602 належали жінкам. На 20 липня в Кіровоградській області з 2398 заяв від жінок було 1113. На 7 липня в Миколаївській області з 3573 заяв 1358 надійшли від жінок¹².

Однак колосальні втрати радянських військ на початковому етапі війни змусили керівництво СРСР відмовитися від «позиції відсторонення» у регулюванні участі жінок у військових формуваннях. У 1942 р. в СРСР була проведена перша і найбільша за час війни масова мобілізація жінок на службу в діючу армію і тилі з'єднання, яка нараховувала чотири хвили. У 1942 р. на жінок вже чинився

тиск щодо мобілізації¹³. Загалом впродовж війни мобілізували 490 235 жінок, з них у 1941 р. – 5 594, 1942 р. – 235 025, 1943 р. – 194 695, 1944 р. – 51 306, 1945 р. – 3 615¹⁴.

Про вагомість військового внеску жінок свідчать їх відзначення нагородами та орденами. Так, 200 жінок-учасниць бойових дій були нагороджені орденами Слави II та III ступенів, 4 жінки стали повними Кавалерами Слави (з них одна – українка)¹⁵, понад 150 тис. жінок були нагороджені орденами та медалями Радянського Союзу¹⁶. Але поруч з цією героїчною історією була і історія жінок, які зазнали чисельних втрат на війні: через сексуальне насилля, травми, інвалідність.

Така різна і в той же час відчутна присутність жінок у фронтовій історії ДСВ мала вкрай нерівномірне відображення в політиці пам'яті радянського часу. Політика пам'яті стосовно жінок-військових пройшла декілька режимів: від «повного замовчання» пізнього сталінізму, «повернення до історії жінок-військових» за хрущовської «відлиги», вибіркової та водночас потужної глорифікації в часи «застою», та часткової деміфологізації військової жіночої історії ДСВ в період «горбачовської гласності».

В перші повоєнні роки внесок жінок-військових швидко зник з практик політики пам'яті, помітно швидше, ніж це було для чоловіків-військових. Одним з провідних маркерів цього стала майже повна відсутність жінок-військових в самому першому святкуванні «Перемоги», 24 червня 1945 р. Коли «Герої битви за Берлін» з'явилися на шпальтах «Правди», лише цивільні жінки були зображені разом зі своїми чоловіками-переможцями. Офіційне проголошення позиції радянського керівництва щодо жінок-військових відбулося вже у 1945 р., коли в промові голови Президії Верховної Ради СРСР М. Калініна було рекомендовано демобілізованим жінкам не хвалитися своїми військовими досягненнями. Це перетворило жінок, які брали безпосередню участь у військових діях, на фігури «замовчання»¹⁷. А через два роки через страх Й. Сталіна конкуренції з боку військових, відбува-

⁷ Суховерська І. Образ жінки в Другій світовій війні ... С. 225.

⁸ Steven Merritt Miner «Things must be bad at the front» Women in the Soviet Military during WWII ... P. 45.

⁹ Суховерська І. Образ жінки в Другій світовій війні ... С. 225.

¹⁰ Кобченко К. Жінки як військовий ресурс радянської влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: збірник наукових праць : Зб. наук. статей* Київ: ТОВ «Арт-книга», 2015. С. 61–79.

¹¹ Steven Merritt Miner. «Things must be bad at the front» Women in the Soviet Military during WWII ... P. 43.

¹² Там само ... P. 45.

¹³ Markwick R. D., Cardona E. C. Soviet Women on the Frontline in the Second World War. P. 36.

¹⁴ Залеток Н. Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР ... С. 99.

¹⁵ Макогончук Н. Жіноче обличчя Другої світової війни. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки.* № 1(16) 2019. С. 257.

¹⁶ Залеток Н. Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР ... С. 174.

¹⁷ Roger D. Markwick, Euridice Charon Cardona Soviet Women ... P. 56.

лася відмова від святкування перемоги і «режим замовчування» щодо ДСВ в політиці пам'яті став загальним.

З поверненням до визнання заслуг ветеранів в період хрущовської «відлиги» було розпочато і обережне звернення до внеску жінок-військових. В цей час з'являються кінофільми на тему Другої світової війни, героїнями яких є жінки-військові,¹⁸ серед потоку військових мемуарів з'являються окремі спогади жінок-ветеранок, призначені виховувати в молоді «мужність», «героїзм», «радянський патріотизм», любов до своєї батьківщини¹⁹.

З приходом до влади Л. Бежнєва та поверненням офіційного святкування дня «Перемоги», глорифікація образів ветеранок посилювалась. Колишні фронтовички долучалися до зустрічей/вечорів з ветеранами, які стали ритуальною практикою. Рубіконом в зміні політиці пам'яті стало святкування 8 березня у 1965 р., коли до двадцятої річниці перемоги у війні це свято було проголошено днем усіх радянських жінок і, зокрема, ветеранок²⁰.

Зі змінами політики пам'яті ветеранки дедалі частіше озвучували свої переживання воєнного часу, але це були, як правило, прискіпливо перевірені, колективні мемуарні антології²¹. В той же час радянське суспільство кінця 1960-х – 1980-х рр. потребувало більш емоційно тактильних образів. Тож розвивався тренд на створення гуманізованих зображень досвіду жінок-військових в кінематографі та літературі. Так, у 1972 р. вийшов популярний свого часу фільм «А зорі тут тихі»²², за мотивами однойменного роману, в якому зображено долю невеликого жіночого зенітного загону, що протистояв ворожим парашутистам у болотах і лісах. Через вісім років вийшов фільм «Нічні відьми в небі»²³, режисеркою якого була одна з колишніх авіаторок-бомбардувальниць Євгенія Жигуленко. Виходили і інші численні фільми, де жінки-військові були на помітних ролях²⁴.

¹⁸ Мова йде про такі фільми як: «Безсмертний гарнізон», 1956 р. (Одна з героїв фільму: Олександра Кондратьєва, лікар); «На семи вітрах», 1962 р. (Наталія Гусєва, лікар).

¹⁹ Roger D. Markwick, Euridice Charon Cardona Soviet Women ... P. 57.

²⁰ Суховерська І. Образ жінки в Другій світовій війні у сучасній російській історіографії ... С. 225.

²¹ Roger D. Markwick, Euridice Charon Cardona Soviet Women ... P. 245.

²² «А зорі тут тихі», 1972 р. Кіностудія ім. М. Горького URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PL15_QP8GTSiYUPDOAWaK2cCY4hTXFAkqv

²³ «У небі нічні відьми». 1981 р. Кіностудія ім. М. Горького URL: <https://www.youtube.com/watch?v=G1K0UwG6KXI>

²⁴ Roger D. Markwick, Euridice Charon Cardona Soviet Women ...

Завдяки популярності літератури та кінематографа, образи героїчних жінок-військових поступово міцно впліталися в колективну пам'ять радянського суспільства про Другу світову війну. Очевидно, що вплив літературних та кінематографічних інструментів політики пам'яті на суспільство був набагато ширшим і глибшим, ніж проведення офіційно-публічних комеморативних практик або ж видання вивічених мемуарів. В той же час фільми відображали лише вибірково, привабливо-героїчну частину жіночого військового досвіду. При цьому, не заперечуючи героїзму жінок у «Великій Вітчизняній війні», радянська література та кінематограф відводили їм здебільшого загальноприйнятну роль помічниць. Центральне місце у творах літератури та публіцистики зайняв образ медсестри, яка виносить поранених з-під вогню, а не жінки-солдата, яка разом з чоловіками виконувала свій військовий обов'язок перед країною²⁵.

Радянська політика пам'яті концентувалася на ушляхенні окремих, зручних героїнь, уникаючи акцентування уваги на безпрецедентному масштабі участі жінок у Другій світовій війні та їх травматичному досвіді. За межами практик політики пам'яті залишалися досвіди жінок, які пережили гендерно-марковані травми (сексуальне насилля), історії похідно-польових «дружин», жінок-інвалідів.

Романтично-героїчна цілісність образів жінок ДСВ порушилася в середині 1980-х рр. «Гласність» за М. Горбачова надала можливість розкрити сувору «правду окопів», з публікацією в 1985 р. книги Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя»²⁶. Ця книга символізувала допуск до публічного простору пам'яті «незручного» жіночого досвіду війни, в якому окрім героїзму було сексуальне насилля, неповага, складнощі повсякдення, фізичні і психологічні травми війни.

Щоправда, багато матеріалів із книги було все ж вилучено радянською цензурою. В своєму інтерв'ю С. Алексієвич стверджувала, що низка найбільш приголомшливих спогадів так ніколи й не побачила світ. Вихід книги зовсім не означав відновлення справедливості щодо ветеранок і зміну ставлення до них радянського суспільства. У багатьох вона викликала роздратування. Авторка зізналася, що періодично отримувала листи

P. 246;

Суховерська І. Образ жінки в Другій світовій війні у сучасній російській історіографії ... С. 226.

²⁵ Krylova A. Soviet women in combat: A history of violence on the Eastern front...P. 294.

²⁶ Алексієвич С. «У войны не женское лицо». М., 1985.

з критикою та погрозами, нерідко від ветеранів війни чоловічої статі.²⁷

Після розпаду Радянського Союзу російська влада здійснила спробу зберегти героїчний образ Другої світової війни, що спровокувало забуття жіночих спогадів про війну, які так і не стали предметом обговорення. Одним із перших свідчень таких змін стало переписування історії З. Космодем'янської, яке не тільки не призвело до наукової дискусії, а й викликало спробу реставрувати односторонній погляд на жіночий досвід у війні²⁸.

В Україні з запровадженням політики декомунізації, на думку К. Кобченко, пам'ять про Другу світову війну в Україні нерідко набувала форм своєрідного компромісу, з поєднанням старих практик з новими тенденціями. Одним з її проявів є «українізація» спадку «Великої Вітчизняної війни». За такого підходу, ті радянські герої Другої Світової війни, які не брали участі у радянських злочинах і були пов'язані з Україною, залишаються серед офіційно визнаних героїв сучасної України²⁹.

Сучасна російсько-українська війна суттєво змінила кількість і роль жінок у лавах ЗСУ. Кількість жінок в ЗСУ за даними Міністерства оборони на початок 2024 р. становила майже 70 тис.³⁰ Із них 47,2 тис. – військовослужбовиці. При цьому, 6,5 тис. перебувають на керівних посадах, а близько 4 тис. знаходяться на лінії зіткнення. Звичайно, українські жінки були у складі ЗСУ і до війни. Але довгий час з відновлення Незалежності України жінки служили переважно на небойових посадах, виконуючи роботу медичного або допоміжного персоналу. Поштовх до змін дали бойові дії на Донбасі у 2014 р., коли жінки вперше масово пішли до лав ЗСУ займати бойові посади. Загалом службу у Збройних силах України станом на початок жовтня 2015 р. проходили близько 14,5 тис. жінок-військовослужбовиць та 30,5 тис. працівниць³¹. Але й тоді більшість бойових посад в ЗСУ була для жінок закрыта через обмеження в законодавстві. Часто

жінки, що йшли до ЗСУ, офіційно приймалися до допоміжних служб, але як військові брали участь в бойових діях. Дещо простіше було отримати статус військової в добровільних батальйонах, завдяки менш бюрократизованому механізму прийому, тож жінки часто йшли туди. Невизначений статус призводив до інших питань. Соціологічне дослідження 2015 р., в якому брали участь 42 жінки, які воювали на фронті, показало, що основними їх проблемами були: обмеженість можливостей приймати рішення в армії; чимало жінок не було офіційно оформленими, що нівелювало їх можливості мати державних пільги; оформлення жінок не на ті посади, які вони фактично займали³².

Однак все ж зростання ролі жінок в військових силах України вимагало відповідних змін на рівні державного регулювання та в законодавстві. На час російсько-української війни на рівні державної влади було накопичено певний управлінський досвід та сформовано нормативно-правове підґрунтя³³ для змін у гендерній військовій політиці. Прийняття рішень прискорив вплив громадськості. Завдяки запиту громадськості, зокрема, активності адвокаційного проєкту «Невидимий батальйон», у 2018 р. на законодавчому рівні жінкам дозволили обіймати бойові посади³⁴.

Про зміну ставлення державної влади до жінок-військових свідчать зміни на рівні державних свят, а саме введення фемінітиву в назві свята, яке Україна відзначає щороку 14 жовтня – «День захисника України». У 2021-му р. його на офіційному рівні було перейменовано на «День захисників і захисниць України». Що стосується українського суспільства, то дані соціологічних опитувань свідчать про зростання позитивного відношення до жінок-військових, особливо після повномасштабного вторгнення. За даними опитування 2023 р. групи «Рейтинг», 85 % українців позитивно ставляться до жінок, які проходять службу в Збройних силах України³⁵.

²⁷ Roger D. Markwick, Euridice Charon Cardona Soviet Women ... P. 90.

²⁸ Суховерська І. Образ жінки в Другій світовій війні у сучасній російській історіографії ... С. 226.

²⁹ Кобченко К. Жіночі обличчя сучасної пам'яті українців про Другу світову війну на прикладі міського простору Києва URL: // <https://ua.boell.org/uk/2020/05/15/zhinochi-oblichchya-suchasnoi-pamyati-ukrainciv-pro-drugu-svitovu-viynu-na-priklad>

³⁰ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. URL:// <https://www.mil.gov.ua/news/2024/05/01/kilkist-zhinok-v-armii/>

³¹ Невидимий батальйон: участь жінок у військових діях в АТО: соціологічне дослідження / за заг. ред. Т. Марценюк. Київ: Клименко, 2016. С. 14.

³² Невидимий батальйон: участь жінок у військових діях в АТО... С. 58.

³³ Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08 вересня 2005 р.; Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06 вересня 2012 р.

³⁴ Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>

³⁵ Питання дискримінації різних соціальних груп у ЗСУ. Березень 2023. Соціологічна група «РЕЙТИНГ». Український ветеранський фонд. URL: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2023/04/RG_032023_CATI_NAKO.pdf

Покращенню відношення до жінок-військових сприяли зростання гендерної культури суспільства та феномен жіночого добровольства початку російсько-української війни та першого року повномасштабного вторгнення. Зіграла свою роль і присутність жінок-військових у медійному просторі, зокрема таких яскравих, харизматичних особистостей, як: Юлія Паєвська (позивний «Тайра»), Поліщук Катерина («Пташка»), Олена Бігарь («Відьма») та ін. Окрім того, участь жінок у війську мала в собі певну символічну складову, особливо у найбільш емоційно важкому 2022 р., коли для українського суспільства жінки-військові стали одним з символічних маркерів єднання нації для боротьби з ворогом.

Однак сприйняття жінок-військових саме в ЗСУ не є безпроблемним. В інтерв'ю військовослужбовиць як перших років війни, так і після повномасштабного вторгнення, рясними є згадки про наявність гендерних стереотипів серед колег-військових. Та, водночас, є і чимало вказівок про зменшення проявів гендерної упередженості з переконанням чоловіків у відповідності жінок тим посадам, що вони займають³⁶.

З початку сучасної російсько-української війни спостерігається активізація презентації внеску жінок-військових, їх досвідів, в політиці пам'яті. Прикметно, що на відміну від радянського періоду, коли політика пам'яті була справою лише державної влади, на сьогодні з'явилися ціла низка суб'єктів, які впливають на практики пам'ятання щодо жінок-військових. Проекти політики пам'яті ініціюються не тільки державними органами влади та установами, але і жіночими громадськими організаціями, в рамках спеціальних проєктів. До таких жіночих громадських організацій та проєктів, що мають мету унаочнювати роль жінок у системі безпеки та оборони, зокрема, належать «Невидимий Батальйон» та «Жіночий Ветеранський Рух»³⁷. Сформувався широкий діапазон видів практик пам'ятання внеску жінок-військових, до яких належать влаштування місць пам'яті, проведення офіційних публічних заходів, виставок, створен-

ня документальних фільмів, публікація спогадів, здійснюються різноманітні медіапроєкти тощо³⁸.

Так, за підтримки проєкту «Невидимий батальйон» в 2017 р. знято два документальні фільми про жінок на війні: «Невидимий батальйон» та «Явних проявів немає». Обидва фільми стали успішними і резонансними, та найбільше зацікавлення і визнання отримав «Невидимий батальйон»³⁹. Це перший український фільм про жінок на війні, знятий режисерками-жінками. Він розповідає історії шести жінок і те, як змінилися їхнє життя в умовах війни. Завдяки тому, що головна ініціатива з створення даного фільму належала саме жінкам, і його знімання відбувалося в режимі тривання події (війни), про яку в ньому йдеться, ми можемо бачити «не відцензуровані», максимально близькі до реальності образи жінок. Наріжним питанням фільму стали можливість і право військової служби жінок.

«Жіночим ветеранським рухом» за підтримки Українського інституту національної пам'яті створено документальний цикл «Історії жінок, які загинули за Україну». Це серія документальних мініфільмів, кожен з яких присвячений пам'яті жінки, яка загинула, захищаючи Україну⁴⁰.

Існують і інші, менш широкі проєкти: фотовиставки, публічні зустрічі, відео-інтерв'ю, які розкривають роль жінок у війні. До прикладу, у 2023 р. в містах України пройшла виставка фотопроєкту «Неймовірна». Виставка розповідала історії 10 прикордонниць, які на момент повномасштабного вторгнення проходили службу на Київщині та в Маріуполі. Фотопроєкт також висвітлював історії жінок військовослужбовиць, які ще з 2014 р. перебували у зоні військових дій⁴¹.

³⁸ «Була воїном світла». Українська правда. Історії українських жінок, які загинули на війні. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/03/07/253203/>.

Невидимий батальйон. URL: <https://invisiblebattalion.org/mediahub/#films>; Жінки, які загинули за Україну. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/prezentaciya-videoprojektu-zhinky-yaki-zagynuly-za-ukrayinu-pokaz-i-publichna-dyskusiya>;

Як пам'ятають жінок, які загинули за волю України. *Гендер в деталях*. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/yak-pamyatayut-zhinok-yaki-zahynuly-zavolyu-ukraynu.html>; «Якби не війна». Фотопроєкт про українських жінок-воїнів. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/03/9/209129/>.

³⁹ Невидимий батальйон. URL: <https://invisiblebattalion.org/mediahub/#films>

⁴⁰ Жінки, які загинули за Україну. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/prezentaciya-videoprojektu-zhinky-yaki-zagynuly-za-ukrayinu-pokaz-i-publichna-dyskusiya>

⁴¹ Державна прикордонна служба України. Офіційний сайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/U-Kivi-prezentuvali>

³⁶ Подобна Є. Дівчата зрізають коси. К., 2018. С. 15, 30, 85, 108; «Невимовне: історії українок про російське вторгнення та евакуацію до Німеччини»: рефлексії авторок. Українська асоціація дослідників усної історії. хв. 43–44. <https://www.youtube.com/watch?v=hJ8ByKurB3g>; Жінки у війську: офіцерка ЗСУ розповіла про гендерні упередження, виклики та жіночий батальйон. Суспільне Рівне. <https://susplne.media/rivne/498691-zinki-u-vijsku-oficerka-zsu-rozpozila-pro-genderni-uperedzenna-vikliki-ta-zinocij-bataljon/>

³⁷ Жіночий ветеранський рух URL: <https://www.uwvm.org.ua/uk/>; Невидимий батальйон. URL: <https://invisiblebattalion.org/>

Важливим напрямом у збереженні пам'яті про жінок-військових є збір та публікація усно-історичних спогадів. Формуючою в цьому напрямі стала ініціатива Українського інституту національної пам'яті, за підтримки якого було видано збірку спогадів 25 жінок (упорядниця Є. Подобна), що приймали участь в бойових діях 2014–2018 рр. на Донеччині та Луганщині: «Дівчата зрізають коси»⁴². В цих усноісторичних інтерв'ю жінки-військові розкривають реалії перебування, складнощі адаптації та виконання завдань на фронті. В них максимально, наскільки це можливо в умовах обмежень військового часу та необхідної самоцензури, жінки відверті у розкритті реалій військового життя. Повномасштабне вторгнення суттєво змінило процес документування війни: з раптовим розширенням та інтенсифікацією впливів війни розширюється і діапазон тематичних напрямів інтерв'ювання та інтенсифікація їх збирання. В цих умовах збирання та оприлюднення усноісторичних свідчень жінок-військових стає одним з чисельних тематичних напрямів процесу документування війни, не належачи, втім, до щільно розроблюваних. Знаковим є усноісторичний проєкт «Невимовне: історії українок про російське вторгнення та евакуацію до Німеччини», який було презентовано в 2024 р. У презентації видання було анонсовано окремий розділ «Українські жінки військові в українській культурі пам'яті» (упорядниця розділу А. Паниполяк), де представлені 25 спогадів жінок-військових⁴³. Специфіка жіночого досвіду війни в таких проєктах розкривається через приділення в них уваги питанням мотивації жінок потрапляння на фронт, гендерномаркованим складнощам проходження служби та побутування, психоемоційним переживанням війни.

Також на сьогодні в процесі створення культури пам'яті щодо жінок-військових важливу роль відіграють ЗМІ, зокрема через публікацію розлогіх інтерв'ю. Широке представлення інтерв'ю військових в інформаційному просторі, особливо в перший рік з повномасштабного вторгнення, як видно, одна з особливостей сучасної російсько-української війни⁴⁴. Інтерв'ю та інші публікації в

ЗМІ мають широку аудиторію, побудовані з метою максимально можливого впливу на неї, і завдяки ним підтримується увага до жінок-військових широкого загалу, впливаючи, таким чином, на колективну пам'ять суспільства.

Необхідною складовою в формуванні простору пам'яті щодо жінок-військових є створення місць пам'яті. Таким проєктом стало створення «Алей пам'яті жінок, які загинули за Україну» в різних містах України. Із 2019 р. за ініціативи «Жіночого Ветеранського Руху» у різних містах України на спомин про загиблих жінок-військових висаджували «Алеї пам'яті» – декоративні яблуні, де кожне дерево присвячене пам'яті конкретної жінки. На початок 2022 р. таких алей було висаджено вісім: у Краматорську, Києві, Львові, Черкасах, Житомирі та Звягелі, Броварах на Київщині, в Ужгороді⁴⁵. Однак продовження такого роду проєктів ускладнилося в умовах повномасштабної війни.

Порівняльний аналіз політики-пам'яті щодо жінок-військових в роки Другої світової та сучасної російсько-української війни чітко демонструє більшу присутність їх в практиках пам'яті війни порівняно з радянським періодом, особливо повоєнним десятиріччям та часом хрущовської «відлиги». Пов'язано це, окрім змін в політичному устрої, очевидно, ще з декількома чинниками: присутністю жінок-військових в інформаційному просторі, що привертає увагу до їх ролі на фронті, зростанням культури гендерної рівності суспільства, розширенням суб'єктів впливу на політику пам'яті завдяки долученню, перш за все, громадських організацій. Образи жінок, присутні в політиці пам'яті, є більш різноманітними, і поруч з притаманними практик пам'ятання глорифікованими образами, присутні більш реалістичні. Однак, маємо зазначити, за межами поширених практик пам'ятання залишаються жінки з глибокими фізичними або ж психологічними травмами від війни.

ди серед військових, мобілізація і мотивація URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1kc5LIRySEE>; «Бахмутська відьма» – як дві вищі освіти допомагають командирці мінометної батареї «запалювати небо». Голос Америки Українською URL: <https://www.holosameryky.com/a/bakhmutska-vidma-yak-dvi-vyshchi-osvity-dopomahaiut-komandyrtsi-minometnoi-batarei-zapaliuvaty-nebo-/7519498.html>; «Війна не має статі». Як українські жінки воюють на передовій. BBC Ukraine URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-66380400>
⁴⁵ Алеї пам'яті загиблим жінкам за Україну. URL: <https://biggggidea.com/project/ale-pamyati-zagiblim-zhinkam-za-ukranu/>

fotoprokt-Neymovirna/

⁴² Подобна Є. Дівчата зрізають коси. К., 2018. 346 с.

⁴³ «Невимовне: історії українок про російське вторгнення та евакуацію до Німеччини. 36–54 хв. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hJ8ByKurB3g&t=3044s>

⁴⁴ «Ксена» Рубаняк: жінки в армії, психічне здоров'я і суїци-

References

- «Viina ne maie stati». Yak ukrainski zhinky voiuui na peredoviïu BBC Ukraine // <https://www.bbc.com/ukrainian/features-66380400>
- «Bakhmutska vidma» – yak dvi vyshchi osvity dopomahaiut komandyrtsi minometnoi batarei «zapaliuvaty nebo». Holos Ameryky Ukrainskoiu URL: // <https://www.holosameryky.com/a/bakhmutska-vidma-yak-dvi-vyshchi-osvity-dopomahaiut-komandyrtsi-minometnoi-batarei-zapaliuvaty-nebo-/7519498.html>
- «Bula voinom svitla». Ukrainska pravda. Istorii ukrainskykh zhinok, yaki zahynuly na viïni. URL: <https://life.prawda.com.ua/society/2023/03/07/253203/>
- Alei pamiati zahyblym zhinkam za Ukrainu. <https://biggggidea.com/project/ale-pamyati-zagiblim-zhinkam-za-ukranu/>
- Dyskryminatsiia riznykh sotsialnykh hrup u ZSU: pohliady viiskovykh ta tsyvilnykh hromadian. Rezultaty kompleksnoho doslidzhennia berezen-kviten 2023 URL: <https://veteranfund.com.ua/analytics/social-group-discr/>
- Kilar A. Zmina uiavlen pro rol zhinky v rosiisko-ukrainskii viïni 2014–2022 rr. Narodoznavchi zoshyty/ № 5 (167) 2022. S. 1015–1040.
- Kobchenko K. Zhinochi oblychchia suchasnoi pamiaty ukrainsiv pro Druhu svitovu viïnu na prykladi miskoho prostoru Kyieva URL: // <https://ua.boell.org/uk/2020/05/15/zhinochi-oblichchya-suchasnoi-pamyati-ukrainciv-pro-drugu-svitovu-viynu-na-prikladi>
- Kobchenko K. Zhinky yak viiskovyi resurs radianskoï vlady: radianski henderni stratehii peredvoïennoho chasu. Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viïni: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva. Kyiv: ART KNYHA, 2015. S. 61–79.
- Krylova A. Soviet women in combat: A history of violence on the Eastern front. – Cambridge; N.Y.: Cambridge univ. press, 2010. – XVI, 336 p.
- Kyrydon A. «Istorychna pamiat» u prostori polityky pamiaty. Istorychni i politolohichni doslidzhennia. 2018. S. 45–53. «Ksenia» Rubaniak:zhinky v armii, psykhične zdorov'ia i suitsydy sered viiskovykh, mobilizatsiia i motyvatsiia URL: // <https://www.youtube.com/watch?v=1kc5LIRySEE>;
- Makohonchuk N. Zhinoche oblychchia Druhoï svitovoi viïny. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: pedahohichni nauky. № 1(16) 2019. S. 251–266.
- Markwick R. D., Cardona E. Soviet Women on the Frontline in the Second World War. 2012. 302 p.
- Miner Steven Merritt «Things must be bad at the front» Women in the Soviet Military during WWII. *MCU Journal Special Issue*. 2018. P. 41–64.
- Nahorna L. Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii. K., IPIEND im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 2012. 328 s.
- «Nevymovne: istorii ukrainok pro rosiiske vtorhennia ta evakuatsiïu do Nimechchyny»: refleksii avtorok. Ukrainska asotsiatsiia doslidnykiv usnoi istorii. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hJ8ByKurB3g>
- Nevydymyi batalion URL:// <https://invisiblebattalion.org/mediahub/#films>
- Nevydymyi batalion: uchast zhinok u viiskovykh diïakh v ATO: sotsiolohiczne doslidzhennia / za zah. red. T. Martseniuk. Kyiv: Klymenko, 2016. 60 s.
- Pytannia dyskryminatsii riznykh sotsialnykh hrup u ZSU. Berezen 2023. Sotsiolohiczna hrupa «REITYNH». Ukrainskyi veteranskyi fond. URL: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2023/04/RG_032023_CATI_NAKO.pdf
- Rozhdestvenska O., Semenova V., Nikitina O. Zhinochi doli ta zhinocha pamiat pro viïnu. Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viïni: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva. Kyiv: ART KNYHA, 2015. S. 40–58.
- Sukhovska I. Obraz zhinky v Druhii svitovii viïni u suchasniï rosiiskii istoriohrafii Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. 2017. Vyp. 49. S. 223–227.
- Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv» vid 08 veresnia 2005 r. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/>
- Zakon Ukrainy «Pro zasady zapobihannia ta protydii dyskryminatsii v Ukraini» vid 06 veresnia 2012 p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>
- Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zabezpechennia rivnykh prav i mozhlyvostei zhinok i cholovikiv pid chas prokhozhdzhennia viiskovoi sluzhby u Zbroinykh Sylakh Ukrainy ta inshykh viiskovykh formuvanniakh». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>
- Zalietok N. Zhinky na viiskovii sluzhbi u Velykii Brytanii ta SRSR u roky Druhoï svitovoi viïny. K.: PF «PP «Foliant», 2022. 432 s.
- Zhinky u viisku: ofitserka ZSU rozpovila pro henderni uperedzhennia, vyklyky ta zhinochy batalion. URL: <https://suspilne.media/rivne/498691-zinki-u-vijsku-oficerka-zsu-rozpovila-pro-genderni-uperedzenna-viklyki-ta-zinocij-bataljon/>

Zhinky, yaki zahynuly za Ukrainu. Ukrainyskyi instytut natsionalnoi pamiati. Suspilne Rivne. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/anonsy-podiy/prezentaciya-videoprojektu-zhinky-yaki-zahynuly-za-ukrayinu-pokaz-i-publichna-dyskusiya>

Yak pamiataiut zhinok, yaki zahynuly za voliu Ukrainy. Hender v detaliakh. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/yak-pamyatayut-zhinok-yaki-zahynuly-za-volyu-ukrainy.html>

«Yakby ne viina». Fotoproiekt pro ukrainskykh zhi nok-voiniv. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/03/9/209129/>